

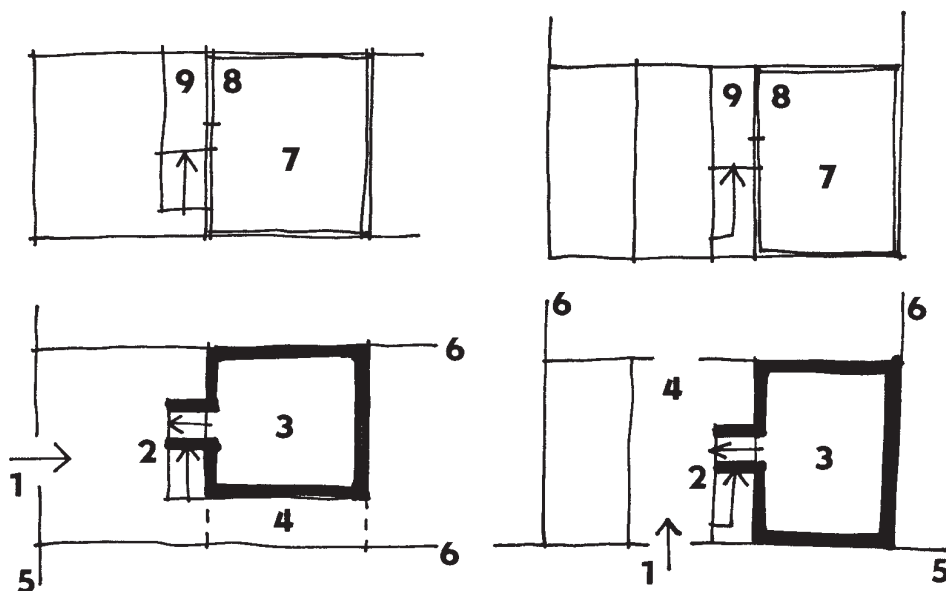
K POCHOPENÍ PŮVODNÍ STRUKTURY NĚKTERÝCH TYPŮ STŘEDOVĚKÝCH DOMŮ NA ŠIROKÉ PARCELE

JIŘÍ ŠKABRADA

Oba domy na širokých parcelách, předvedené shodou okolností v tomto čísle časopisu, dům č.15 v Zelenářské ulici ve Znojmě i dům čp. 82 v Touškově, umožňují uvažovat o smyslu svého uspořádání jako o typech či variantách typů středověkého domu na široké parcele. Tyto domy se v posledním období stávají stále více předmětem badatelského zájmu, přičemž se využívá i možností srovnání s tradičními stavbami vesnickými. Zvláště mimořádný je v tomto ohledu dům znojemský, který si uchoval relativně nedotčené, zcela mimořádně archaické uspořádání a tím, jak se domnívám, umožňuje právě při využití vesnického materiálu interpretaci, jež by v běžnější situaci našemu poznání zřejmě odolala.

Klíčem k pochopení struktury domu je bezpochyby jeho dvoupodlažní jádro se zapuštěnou zděnou komorou a na ní umístěnou roubenou obytnou místností, vztažené ke schématu tzv. síňového typu domu, který jako jeden z typů středověkých městských domů uvedla M. Radová¹⁾ a rozvinula jeho charakteristiku později s M. Hauserovou.²⁾ Určitá obtížnost pochopení znojemského domu ale spočívá v tom, že alespoň napohled postrádá právě onen zcela základní prvek typologické charakteristiky M. Radové - malou, ze všech typů středověkých domů nejmenší šířku parcely. Pokusíme se dále ukázat, že i přesto je schéma síňového domu pro tento dům nosné.

Zopakujeme proto stručně úvodem charakteristiku síňového domu, resp. to, co bychom v takovém domě viděli při vstupu do domu - tedy do jeho víceúčelové síně, která v přední polovině domu zaujímá celou šířku jeho parcely. Před námi by kromě úzké komunikace do dvora po levé či pravé straně bloku zděné zapuštěné komory byla čelní strana této komory s nějakým komunikačním aparátem pero-

Obr. 1: Srovnávací schemata obvyklého uspořádání síňového domu (vlevo podle M. Radové a M. Hauserové, doplněno) a předpokládaného archetypu domu čp. 15 v Zelenářské ulici ve Znojmě. 1 - vstup, resp. vjezd, z ulice, 2 - aparát šijového sestupu do spodní zděné komory a peronového výstupu k obytné místnosti nad komorou, 3 - zděná komora, 4 - chodba, resp. průjezd ke dvoru, 5 - uliční čára, 6 - hranice parcel sousedních domů, 7 - roubená obytná místnost nad komorou, 8 - kout s otopným zařízením, při vývoji od jizby ke světnici přecházející k nepřímému vytápění z konce peronu (9). (Kresba autor, 1996.)

nového typu. Ten zprostředkuje jednak sestup k portálu spodní komory, zapuštěnému v jakési šiji, která musí současně tvořit podporu schodů k obytné místnosti, usazené na komoře. Obytná místnost je alespoň zpočátku většinou dřevěná a může (narozdíl od spodní komory) zaujmout celou šířku parcely, tj. překrýt shora i zmíněnou cestu ke dvoru, která se tudíž stane jakousi krytou chodbou. Pokud si ze dvou zrcadlových možností vybereme tu s chodbou vpravo, stoupá peronové schodiště s patou při začátku této chodby doleva a někde nad sklepní šiji přechází do podesty u vstupu do obytné místnosti. U ní můžeme důvodně předpokládat alespoň základní principy její orientace: čelní stěna místnosti s okny je proti vstupu (je to současně zadní stěna domu) a místo otopného zařízení musí být v jednom z koutů vpravo či vlevo za vstupem - v našem případě spíše vlevo. Pokud by byl otopný provoz v obytné místnosti ještě dymný, jsou tímto popisem vyčerpány a umístěny všechny základní typologické prvky domu. Jakmile se ale začne obytná místnost vytápět nepřímo, stoupne význam konce peronové podesty za vstupem do obytné místnosti - odtud se musí vytápět její kamna a tady se po dřevohliněných lapačích jisker a podobně lehkých dymnicích začnou budovat zděné kuchyně s těžkými komíny. Konec podesty je k tomuto účelu pochopitelně nevhodný svými malými rozměry, zdůrazněnými ještě výškovým odtr-

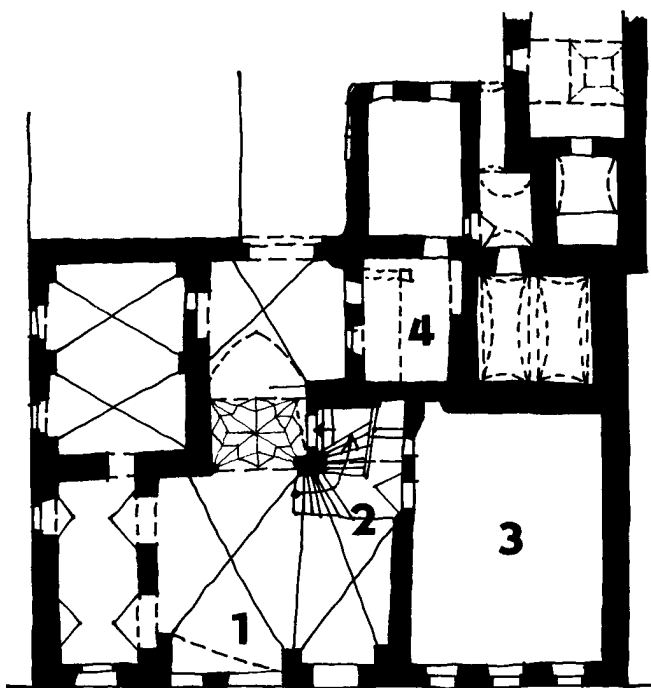
1) M. Radová-Štiková, Ke stavební technologii středověkého domu, Husitský Tábor 10, Tábor 1991, s. 97 - 101. M. Radová-Štiková, Stavební proměny a typy středověkého domu, in: Milada Radová-Štiková, Jiří Škabrada: Příspěvky k poznání středověkého stavitelství, ČVUT Praha 1991, s. 17 - 21.

2) M. Radová - M. Hauserová, Síňový dům, Archaeologia historica roč.17/1992, s. 99 - 113.

žením od plochy síně. Inovace s těžkými kuchyněmi přichází ale zřejmě většinou až s dalšími přestavbami domu (zejména se vznikem patra nad síní), při nichž mohou být změněné i výškové úrovně. Podlaha v síni má spolu s okolním terénem (alespoň v počátečním období existence města) běžnou tendenci ke zvyšování, a tak se polozapuštěná komora může stát i řádným sklepem a někdejší podesta už je spíše součástí nového přízemí.

Právě tento princip vzájemné vazby spodní komory a na ní umístěné roubené obytné místnosti máme před sebou ve znojenském domě s tím rozdílem, že se k jeho vnímání musíme v průjezdu otočit doprava a hledět tak nikoli do hloubky parcely, ale podélně, ve směru uliční fronty: je tu šíjový sestup ke gotickému portálu sklepa i doleva stoupající peron k portálu do obytné místnosti a jsou tu i další velmi zajímavé prvky, které by jinak mohly uniknout pozornosti. Teprve s tímto podezřením můžeme totiž začít z představy organismu původního domu „odbourávat“ části, které k němu na první pohled patří a u nichž je obtížné dokládat jejich stratigrafickou dodatečnost i proto, že byly vícekrát upravovány. Dům totiž na první pohled vypadá jako hloubkově orientovaný trojdílný objekt, ne nepodobný domům vesnickým: je tu střední díl s kuchyní a je tu i třetí díl s komorou či zadní světnicí, zjevně starší než dále navazující dvorní křídlo. Valeně klenutá kuchyně je však jinde, než by v domě tohoto půdorysu měla být - na jejím místě by na vesnici byla vstupní síň a kuchyně by byla až za ní, při zadní podélné stěně domu. Dochované umístění kuchyně má však svůj dobrý důvod, protože navázalo na umístění staršího více stísněného vytápěcího místa, jehož pozůstatky jsou naštěstí ještě čitelné, a to právě na konci peronové podesty. Je tu nahoře nejen zbytek dymníkového ústí komína, vynášený trámem, ale především bezpochyby nejstarší, nejdříve a nejpečlivěji zazděný prostup pro vytápění kamen ve světnici. Mladší klenutá kuchyně je tedy v tomto případě na svém místě proto, že se nemělo změnit umístění vytápěcího zařízení v obytné místnosti - kamna zůstala v téměř koutu, obsluhována jenom přes sousední stěnu. Pracovní verze mladšího původu dvorního křídla včetně valeně klenuté kuchyně ale „funguje“ i ve sklepech: také tady se jeví přední sklep se symetricky umístěným gotickým portálem jako celistvý soběstačný útvar, vůči kterému se zadní sklep chová heterogenně - má kromě půdorysných diferencí poněkud odlišnou skladbu zdí a zejména výškovou úroveň (miněna nejstarší podle výšky odkládacích nik, protože zvláště přední sklep byl dodatečně prohlouben).

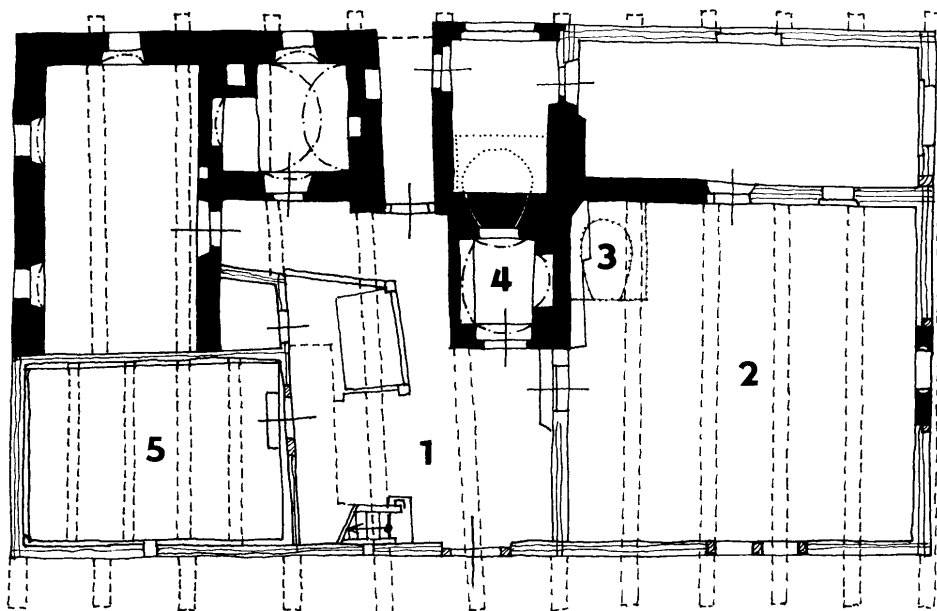
K porozumění typologické charakteristiky znojenského domu mohou přispět ještě další parametry obytné místnosti, na jejichž vypovídací schopnost zatím nejsme příliš zvyklí. Na mysli mám orientaci místnosti, jak se projevuje svým konstrukčním uspořádáním, tedy především skladbou stropu vůči okenním stěnám a umístěním topeniště. Tyto vazby bývají alespoň u vesnických domů typové a jejich „prověrka“ je v tomto případě zajímavá. U staršího vesnického (a nejen vesnického) typu povalového stropu, podepřeného jedním hraněným trámem, je naprosto převládající podélná (ve vztahu ke střeše hřebenová) orientace povalů, z čehož vyplývá i stálý způsob vztahu ke vstupu, okenní stěně (na venkově jsou zpravidla dvě - čelní a boční) a topeništi. Znojenský strop (jehož význam není na

Obr. 2: Půdorys přízemí domu č. 3 ve Velké Mikulášské ulici ve Znojmě podle V. Mencla (Městanský dům českého středověku, ZPP roč. 13, 1953, č. 6, s. 182). Struktura domu, dotvořená v tomto případě velkou přestavbou v polovině 16. století, je v principu velmi podobná domu v Zelenářské ulici. 1 - průjezdová síň, 2 - schodišťový uzel u vstupu do světnice, 3 - světnice, 4 - kuchyně. V kuchyni bylo ještě dochováno dymníkové ústí komína nesené úhlovou sestavou trámů, vyvěšenou kovaným táhlem. Levá užší část domu obsahuje komory v charakteristickém půdorysném odstupu, které poněkud člení střední díl domu na širší síň vpředu a užší zadní část s průjezdem na dvůr. (Kresba autor, 1996.)

tomto místě možné zhodnotit) je variantou tohoto typu se složitější skladbou záklopu a stejnou situací hraněného trámu. Na vesnici jsou konce povalů vždycky na stěně se vstupem, přiléhající k topeništi, a na druhé straně na čelní stěně s okny. Ve znojenském domě by tedy měl být strop vzhledem k situaci vstupu a topenišťového koutu o 90 stupňů otočený. Nerespektování tohoto pravidla je v tomto případě zřejmě dáno odlišnou situací městské zástavby - tam, kde by vzhledem ke vstupu a topení měla být čelní stěna s okny, je rozhraní parcel a sousední dům. Čelní stěna místnosti (potvrzená i menším rozměrem - na vesnici je vždycky o něco užší) je tedy z hlediska stropu stěna s okny do ulice.

Přemýšlel jsem, jak ještě potvrdit hypotézu „přetočení“ stropu a funkční orientace celé místnosti k ulici, a napadl mně další „vesnický“ prvek - příčná bidla či polenice, která se zabudovávala do příčných stěn, tedy ve směru hraněného trámu. Zkusmá sonda na stopy, resp. lůžka odstraněných polenic, přinesla okamžitě výsledek - bidla byla poblíž topeniště a byla dvě. Tento nálezný ale současně otevřel další problém, a to názor na nejstarší způsob vytápění obytné místnosti - tedy zda začínala jako jizba a světnici s nepřímým vytápěním z podesty peronu (a pak z klenuté kuchyně) se stala až později. Polenice jsou totiž ve vesnických domech notorickým průvodním znakem právě starých způsobů vytápění a v mladších světnicích se už nedělaly, resp. postupně přestávaly dělat. Protože místnost ztratila svou starou čelní stěnu s okny, jejichž uspořádání by mohlo o způsobu vytápění rovněž svědčit, a povrch dřeva na stěnách i stropu se pod nátěry nejevil příliš

Obr. 3: Půdorys přízemí domu čp. 22 ve Zbečně (okr. Rakovník). Vesnický roubený dům, situovaný nezvykle svou podélnou vstupní stranou do uliční čáry. Středověkého původu, je jeho jednotraktové trojdílné jádro "pravé" orientace s průchozí síní: 1 - síň, 2 - světnice, 3 - středověká pec někdejší dymné jizby, 4 - dochovaná mladší kuchyně v koutu síně, pod zděným komínem, 5 - zbytek dvoupodlažní zadní komorové části domu. (Kresba K. Fousková, 1996.)

zakouřený, zdálo se, že se další podpůrný argument pro tu či onu verzi už nenajde. I tady se ale nakonec našlo řešení, a to na jediném místě, kde byl starý povrch uchráněn (dokonce našťástí velmi dlouho) - v pruhu pod stojkami (resp. jednou z nich), jimiž byly kdysi podepřeny konce příčného stropního trámu. Tady se totiž ukázalo, že relativní čistota povrchu dřeva je dána mladším obroušením či zhotováním, které se provádělo v době, kdy tu stojka už byla. V pruhu pod stojkou povrch vystupuje a je zcela černý a prosycený dehtem, a to nejen v horních partiích. Pro možnost ověření nejstaršího způsobu vytápění se nabízela ještě možnost archeologického výzkumu v oblasti topeniště, kde je zpravidla určitá naděje na dochování „zbečenské“ situace nejstaršího vytápěcího zařízení v případech, kdy se (zvláště při ponechání starého stropu) snižovala stará výška jizby na menší výšku světnice nasypáním podlahy. Tato možnost byla ale v tomto případě ztracena poměrně nedávnou rekonstrukcí stropu nad sklepem. Ten byl až do sedmdesátých let trámový, bezpochyby středověký, takže stratigrafie se zbytky topenišť pod podlahou obytné místnosti velmi pravděpodobně existovala.

Jádrem znojenského domu je tedy zřejmě dvoupodlažní blok zapuštěné zděné komory a na ní umístěné roubené obytné místnosti, původně snad ještě jizby s dymným provozem. Tento blok se spolu s nepochybně krytým prostorem průjezdu do dvora choval jako schéma tzv. síňového typu domu, otočené ale namísto hloubkové orientace k ulici podélně. Pokud se tento názor ukáže být oprávněný, bude zajímavé sledovat případný další výskyt této varianty síňového domu na široké parcele jak absolutně, tak zejména z hlediska jeho užití regionálního. Při srovnání s mladší moravskou vesnickou stavební tvorbou je totiž jisté nepochybné, že „otočení“ jinak typového schématu do podélné orientace při ulici se tímto starým městským příkladem objevuje v oblasti, kde má vesnická zástavba ve výrazném měřítku tendence zcela obdobné.

Interpretace typu domu na široké parcele, předvedeného na příkladech z Touškova, je bezpochyby podstatně jednodušší. Její principy stanovila opět ve svém základním třídění M. Radová, přičemž právě tento typ se v kroužku studentů kolem docentky Radové stal předmětem pozornosti (díky Evě Volfové shodou okolností právě na příkladu čp. 82 v Touškově) již dříve.³⁾ Pokusíme se proto na tomto místě spíše o podrobnější typologickou interpretaci a zejména o stanovení znaků, které umožní jeho rozlišení od typu navenek obdobného, ale s jiným půdorysným základem.

Domy „touškovského“ typu si můžeme s použitím vesnického srovnávacího materiálu, které je v tomto případě bezpochyby zvláště příhodné, představit

jako trojdílný dům komorového typu, umístěný do uliční čáry svou podélnou vstupní stěnou, s průchozí nebo dokonce průjezdnou síní. Toto podélné umístění trojdílné dispozice se na našem venkově vyskytuje dosti běžně, a to už od středověku - například domy usedlostí v ZSV Pfaffenschlag mají tuto orientaci vůči návsi z jedné strany třikrát, přičemž všechny tyto domy jsou na levém břehu. Tady totiž vychází tato orientace zvláště dobře vůči oslunění, takže poměr v této skupině vynívá dokonce 3:2 ve prospěch podélné orientace.⁴⁾

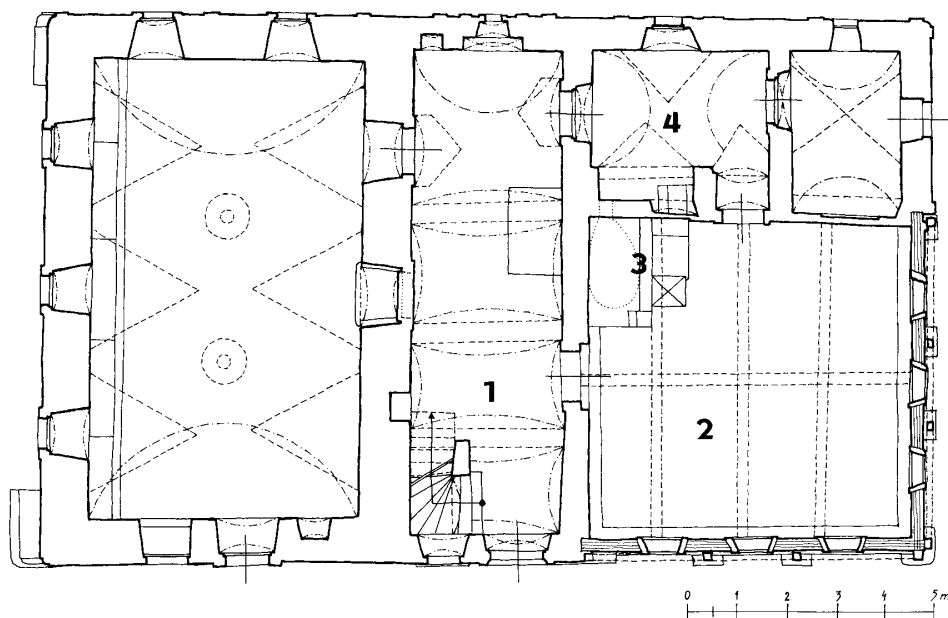
Jeden z nejstarších dochovaných českých příkladů byl shodou okolností představen v loňském roce právě na stránkách Průzkumů památek - dům čp. 22 ve Zbečně v okrese Rakovník,⁵⁾ podobně jako touškovský čp. 82 v „pravé“ dispoziční variantě (jedna ze dvou zrcadlových možností - od vstupu do síně se do obytné místnosti zahýbá doprava). Elegantní archeologický minivýzkum F. Gabriela⁶⁾ navíc u tohoto domu potvrdil i středověké stáří jeho dispozice a dymný provoz jeho někdejší jizby, takže můžeme opět, a tentokrát ještě věrohodněji, prodloužit úvahy o typologii domu až do „dymného“ období. Hypoteticky přitom opět vychází, že dispoziční řešení bylo při dymném provozu, kdy je celé otopné zařízení umístěno v uzavřené jizbě, jednodušší: jakmile totiž „příbyde“ problém nepřímého vytápění ze síně, dostává se nutně nové zařízení pro vytápění a odvod kouře, vsunuté dodatečně do síně, do kolize s příčnou komunikací, a to fyzicky i (zejména u řešení s průjezdem) pokud se týče průvanu, který jistě kuchyňskému provozu neprospíval. Zbečenský dům je právě díky nálezu

3) E. Volfová, Příspěvek k typologii domu na rozhraní městského a vesnického prostředí, Husitský Tábor 10, Tábor 1991, s. 103 - 106.

4) V. Nekuda, Pfaffenschlag. Zaniklá středověká ves u Slavonic, Brno 1975.

5) M. Ebel - J. Škabrada, Stavebně historický průzkum domu čp. 22 ve Zbečně (tzv. Hamousův statek), Průzkumy památek I/1994, s. 5 - 20.

6) F. Gabriel, Středověká pec ve Zbečně čp. 22, Průzkumy památek I/1994, s. 21 - 22.

Obr. 4: Půdorys přízemí domu čp. 12 v Malé Skále (okr. Jablonec nad Nisou) z počátku 19. století jako příklad dispozice s volnou síní a s kuchyní, přesunutou ze síně do druhého traktu vedle světnice. Síní v tomto případě není kvůli místním podmínkám funkčně průchozí a dispozice je chlévního typu s komorami v patře. 1 - síní, 2 - světnice, 3 - topeniště, 4 - kuchyně. (Kresba K. Fousková, 1996.)

dymné pece v jizbě věrohodným dokladem takovéto situace - mladší kuchyně je do síně evidentně dodatečně vsunutá, koliduje s komunikací do dvora, a kvůli průvanu a špinění v síní má tendenci k dodatečnému uzavírání, díky kterému pak (zejména při mladším zděném provedení komína, který je třeba i ve směru do síně podepřít) překáží v síní ještě více.

Bezpochyby právě z těchto důvodů se u mladších domů tohoto typu, které se už od začátku stavěly s kuchyněmi pro nepřímé vytápění světnic, umísťovaly kuchyně nikoli jako vestavba do síně, ale spolu se světničkou do druhého, vedlejšího a užšího traktu vedle obytné místnosti. Protože klíčovým prvkem této dispoziční varianty je kuchyně, nemůžeme se s ní na vesnici setkat už v „dymném“ období, takže se sem dostává teprve později, možná i s přispěním typologie městské. Těchto domů je v mladším vesnickém materiálu „pojizbového“ období (tedy v domech stavených po třicetileté válce) velké množství, a to bez výrazné regionální či etnické příslušnosti, což odpovídá obecně platným důvodům vzniku této dispozice. Běžněji se s ní setkáváme u větších domů v oblasti Českomoravské vrchoviny,⁷⁾ ale i v severních Čechách. Pro následující výklad je ještě důležité si uvědomit, že (narozdíl od výše uvedeného domu síňového) je u těchto domů nebo alespoň u jejich vesnických srovnávacích archetypů obytná část přízemní, situovaná kvůli provozu zemědělské domácnosti „na zemi“ event. na podsklepení, tedy nikoli v polopatře či v patře.

Určitý rozdíl mezi městským a vesnickým prostředím je u tohoto typu domu ve frekvenci průchozí a nebo průjezdné síně. Na městských parcelách druhá varianta převládá, ale je myslím možné se domnívat, že je to diference nikoli podstatná, vyplývající prostě z častějších možností širších vesnických parcel vést průjezd či vjezd jinudy, nejčastěji před čelní stranou domu. Potvrzením této teze se zdá být modelová situace, kdy se i na vesnici díky

vnějším okolnostem stává častější situace, podobná v určitém ohledu městské situaci v řadové zástavbě. Míněno je formování usedlosti do uzavřených dvorcových parcel (početnější např. na Českomoravské vrchovině nebo v jižním cípu jižních Čech), kde také okamžitě převládá řešení se síní průjezdovou.

Poněkud osídlné mohou být při určování této dispozice v městském prostředí situace, které jsou zaměnitelné s projevy dispozic odlišných. Obytná část dispozice tohoto typu, tedy „velký čtverec světnice se dvěma malými čtverečky kuchyně a světničky“ po jedné straně průchozí či průjezdové síně, se může především jevit jako vcelku samostatný dvoudílný domový útvar, situovaný jakoby kolmo k uliční čáře. Situace je asi lépe roz-

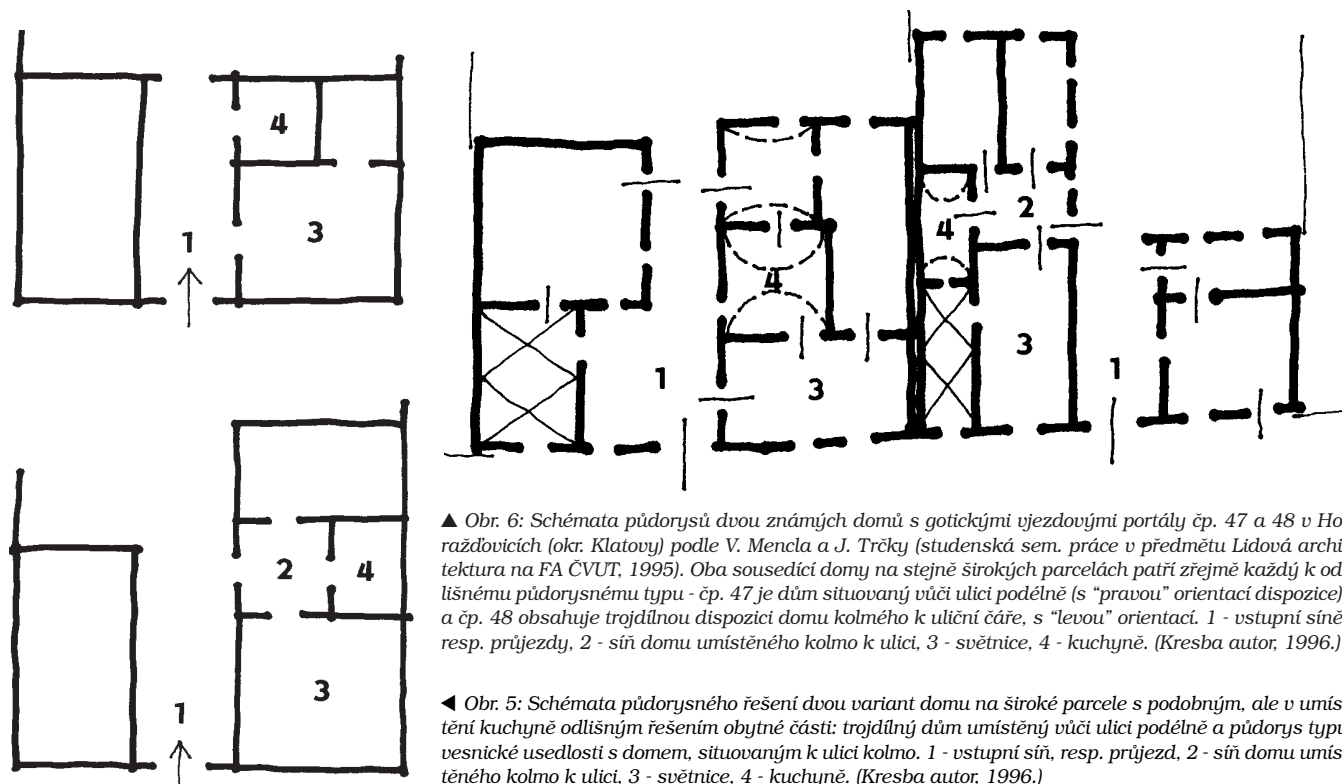
poznatelná v přízemí, ale pokud máme k dispozici jenom odraz původního dispozičního uspořádání ve sklepech, nemusí být interpretace jednoznačná. Spolehlivějším indikátorem je vždy, jak bude dále rozvedeno, situace někdejší kuchyně, pokud je možné ji rozpoznat. Snad je to někdy možné i ve sklepech - pokusil jsem se před časem naznačit, že menší pevně klenuté části sklepních půdorysů by mohly indikovat situaci kuchyně (s těžkou pecí) v horním podlaží.⁸⁾

Pokud se týká celkového utváření podélně situovaných trojdílných domů komorového typu s průchozí či průjezdovou síní, je jejich integrální a díky vesnickému materiálu již vcelku dobře srozumitelnou součástí patrový komorový blok ve třetím půdorysném dílu: prohlídka dokumentací takto utvářených domů ve velké publikaci Václava Mencla,⁹⁾ především oddílu o „špýcharových“ domech (jak je tento autor nazval srozumitelně, byť podle mého názoru nikterak šťastně), je jistě inspirativní ilustrací právě uvedených názorů. Dnes je navíc už zřejmý důvod, pro který se běžně ocital patrový blok komor pod touž střechou domu spolu s přízemní obytnou částí: příčinou byla výška ještě zcela nebo alespoň zčásti dymné jizby, srovnatelná právě se dvěma nižšími podlažími částí komorové. Zejména v malých, ale i velkých městech byla situace dlouho obdobná, jak dnes víme díky nálezům vysokých roubených obytných místností s horními okny ještě ze 2. poloviny 16. století, stejných jako v téže době na vesnici.

Typická, napohled nesourodá sestava otvorů obytné a hospodářské části po obou stranách vstupu či vjezdu na uličním průčelí takovýchto domů může ale patřit dvěma dosti odlišným půdorysným typům. Tím druhým případem je dispozice, která je shodou okolností s vesnickým materiálem srovnatelná vůbec nejnázne: míněna je sesta-

8) J. Škabrada, K možnostem srovnání středověkého a mladšího vesnického domu v Čechách, Husitský Tábor 10, Tábor 1991, s. 67 - 86 (s. 70 - 72).

9) V. Mencl, Lidová architektura v Československu, Praha 1980.

▲ Obr. 6: Schémata půdorysů dvou známých domů s gotickými vjezdovými portály čp. 47 a 48 v Horažďovicích (okr. Klatovy) podle V. Mencla a J. Trčky (studenská sem. práce v předmětu Lidová architektura na FA ČVUT, 1995). Oba sousedící domy na stejně širokých parcelách patří zřejmě každý k odlišnému půdorysnému typu - čp. 47 je dům situovaný vůči ulici podélně (s "pravou" orientací dispozice), a čp. 48 obsahuje trojdílnou dispozici domu kolmého k uliční čáře, s "levou" orientací. 1 - vstupní síň, resp. průjezd, 2 - síň domu umístěného kolmo k ulici, 3 - světnice, 4 - kuchyně. (Kresba autor, 1996.)

◀ Obr. 5: Schémata půdorysného řešení dvou variant domu na široké parcele s podobným, ale v umístění kuchyně odlišným řešením obytné části: trojdílný dům umístěný vůči ulici podélně a půdorys typu vesnické usedlosti s domem, situovaným k ulici kolmo. 1 - vstupní síň, resp. průjezd, 2 - síň domu umístěného kolmo k ulici, 3 - světnice, 4 - kuchyně. (Kresba autor, 1996.)

va vesnické usedlosti s domem a hospodářským objektem, resp. sýpkou, jejichž hmoty jsou k uliční, resp. návěsí linii, situovány kolmo a svírají mezi sebou vjezd do dvora. Princip dispozice je též jako u tzv. domu průjezdového na užší parcele o šířce kolem 10 m, který obsahuje jenom dům a přilehlý vjezd, resp. průjezd. Představa tohoto srovnání s vesnickým materiálem opět není nikterak nová,¹⁰⁾ ale po tom, co bylo výše uvedeno, se ji můžeme rovněž pokusit prohloubit do zatím opomíjených částí dispozice, tedy obytných místností a kuchyní, a také si představit osudy těchto dispozic ve středověkém a postředověkém městě. Úvodem je ale užitečné si ještě připomenout, jaké hlavní makroskopické znaky pozorujeme na tomto typu dispozice ve vesnickém prostředí. Především je jejím jádrem vždy hlavní hloubkový trojdílný objekt, otočený k veřejnému prostoru svou obytnou částí. Objekt na druhé straně průjezdu nemusí být nutně hospodářský, ale v případě obytného využití je to objekt vždycky subalterní (zpravidla ve funkci výměnku), tedy menší, resp. užší, a často také jenom dvoudílný (u výměnku jako nesoběstačné dispozice nemusela být komora). Dvoupodlažní komorový blok může být jako samostatný objekt (nebo čelo delší hloubkové hospodářské stavby) vedle vjezdu v uliční frontě, a nebo jako obvyklý třetí zadní díl domu. V prvním případě, tedy u samostatné sýpky vedle vjezdu, můžeme pak spíše očekávat třetí zadní díl domu rovněž obytný, s výměnkem umístěným zde.

Pro vědomí co nejobjektivnější možnosti srovnání je třeba vědět, že uvedené většinové znaky tohoto typu vesnické dispozice se opírají o materiál spíše až pozdně středověkého stáří, přičemž archeologické doklady z období vrcholného středověku jsou zatím jenom ojedinělé. Srovná-

váme tedy pomocí mladšího materiálu, u něhož se mohl půdorys vyvíjet díky vzájemným kontaktům, podobně jako ve městě, a zůstal tu déle konzervován, zatímco ve městech byly jeho jednodušší formy již překryty mladším specifickým vývojem. Oprávněnost takového srovnání je ale zřejmá z nepřeborného množství mezičlánků, které v řadě oblastí, kde k tomu byly vhodné podmínky, dokládají všechny fáze různých variant tohoto vývoje - u hloubkových domů s průjezdy jsou to jako u domů podélných především domy předměstské a maloměstské, se zvlášť inspirativními koncentracemi v některých oblastech, jako například na slovenské Spiši.

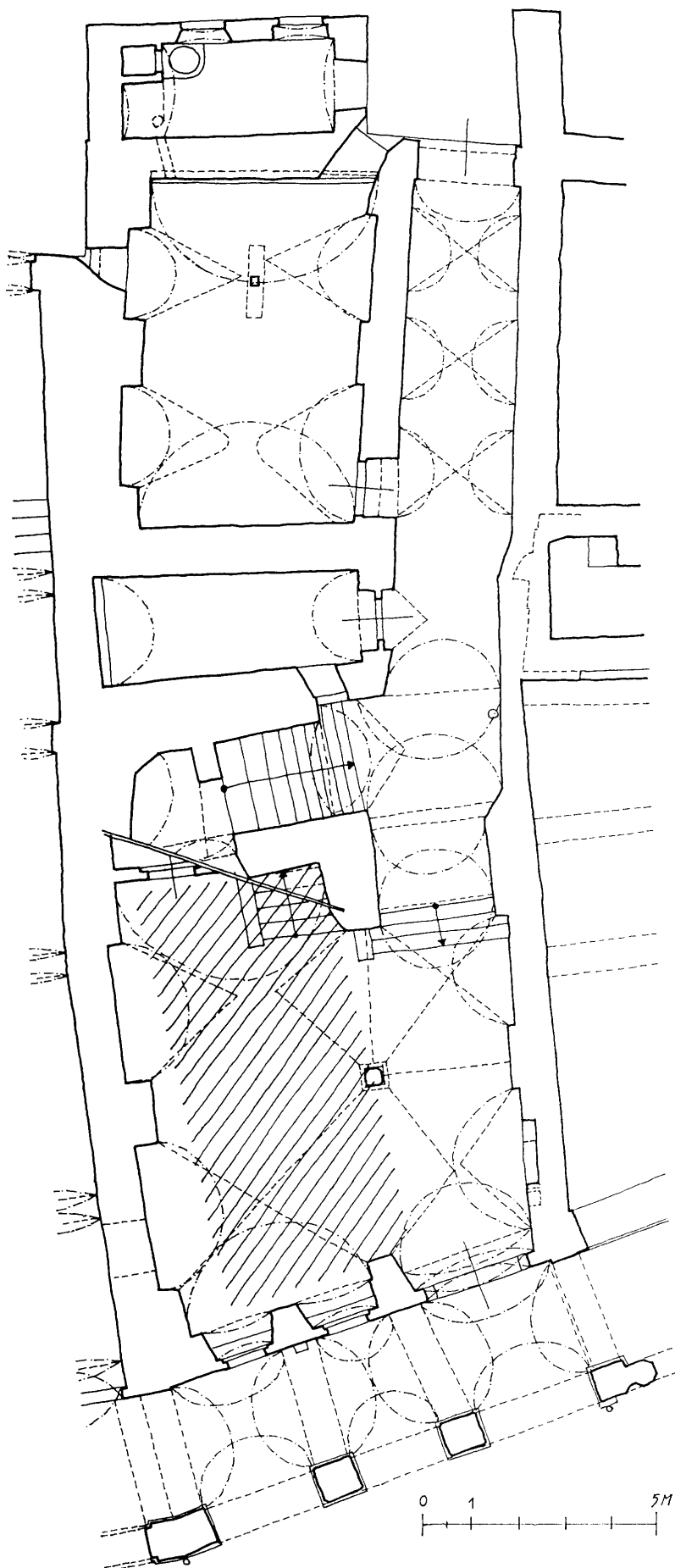
Při stanovení rozlišovacího kritéria mezi oběma typy domů na širokých parcelách můžeme navázat na výše uvedené úvahy kolem znojenského domu, kde se pro potvrzení domového typu osvědčilo umístění kuchyně. Pozice tohoto klíčového prvku dispozice s normovými vazbami zejména k obytné části domu je podle mého názoru skutečně nejlepší indikátor použitého stavebního typu. Obě varianty umístění kuchyně v půdorysu jsou sice navzájem blízké, ale zpravidla jednoznačně rozlišitelné: pokud budeme přetáčet podélně nebo kolmo k ulici stejné dispoziční schéma, ocitne se narozdíl od již známého umístění v domě orientovaném podélně, u domu umístěného k ulici kolmo, kuchyně až u hranice se sousední parcelou. Protože ale síň u takovýchto hloubkově orientovaných městských dispozic zpravidla nebývá průchozí (průchod by vedl na sousední parcelu), odpadá důvod k úplnému uvolnění síně a dispozice bývá spíše jednoduššího „vesnického“ typu, tedy s kuchyní v běžnějším umístění v zadní části síně. Hloubkové dispozice se také poznávají relativně snáz i podle toho, že jejich jádra bývají zpravidla trojdílná (přičemž shodou okolností právě u znojenského domu mohla tato okolnost - narozdíl od umístění kuchyně - mýlit: pokud by ale byl znojenský dům hloubkový, byla by kuchyně ve

10) Viz pozn. 8, s. 74, M. Hauserová, Středověký městský dům na široké parcele se středním vjezdem (Příspěvek k poznání dispozičního typu), *Archaeologia historica* roč. 20/1995, s. 35 - 52.

čtvercovém klenutém prostoru vedle dnešní valeně klenuté kuchyně a v jejím místě by byla síň se vstupy do obytných místností v obou krajních dílech dispozice).

Odlišnosti městského řešení hloubkových dispozic oproti vesnické typologii je třeba chápat zejména v umístění hlavní obytné místnosti, která je na vesnici pokud možno vždycky v přízemí a v čele domu (a to někdy i v případech vysloveně nepříznivého oslunění). Příklady maloměstských a zejména spíšských domů ostatně ukazují, že obytná místnost dokáže na svém tradičním „vesnickém“ místě setrvat dosti dlouho i v pokročilejším městském prostředí, zejména je-li hlavní obživou domácnosti nadále zemědělství. U řemeslnických a obchodnických domů na hlavních prostranstvích středověkých měst se ale bezpochyby ukázalo blokování tohoto místa, nejdůležitějšího pro možný kontakt s veřejným prostorem, natolik nevýhodné, že se odtud obytné místnosti brzy odsouvaly jinam, a to na stranu ke dvoru (nad spodní komoru, pokud už tu obytná místnost nebyla - zejména byla-li tato strana slunná) a zvláště - při obecné tendenci vertikálního růstu městského domu - do patra.

Tendence k odstranění obytné místnosti z čela domu byla bezpochyby zvláště silná u průjezdových dispozic na užších, 10 - 15 metrových parcelách, kde stál jenom hloubkově orientovaný dům a původně volný, později přestřešený a ještě později patrem překrytý vjezd s průjezdem. Protože u těchto dispozic nebyla pro kontakt s veřejností v průčelí opravdu žádná rezerva, byly odtud obytné místnosti jistě vytlačovány nejdříve. Nemusely ale být nahrazeny třeba krámským prostorem na témž půdorysu - řešení mohlo být i radikálnější, s výraznějším uvolněním přední části domu, jehož dispozice tak mohla nabýt charakteru půdorysu síňového typu. Domnívám se dokonce, že určitá nebo dokonce značná část síňových půdorysů na parcelách s šířkou kolem 10 m mohla vzniknout až dodatečně právě uvedeným způsobem z dispozic původně průjezdových.¹¹⁾ Časté pozdně gotické či renesanční stáří dochovaného provedení těchto síňí pak může znamenat, že třeba až v této době byla častěji realizována právě tato změ-

Obr. 7: Příklad typického půdorysu městského domu s velkou renesančně klenutou síní, s průjezdem na dvůr kolem gotické zděné komory. Ta je dodatečně renesančně zaklenutá, se vstupem z průjezdu, jehož mladší ostění je vloženo do niky původního gotického portálu. Situace (vyšrafováno) gotického sklepa pod síní naznačuje, že archetyp domu mohl být průjezdový a nikoli síňový. Sín reaguje v tomto případě na sklep i umístěním klenbových podpěr, loubí "vykročilo" před starší uliční čáru rovněž až při zděné renesanční přestavbě. Telč (okr. Jihlava) čp. 6, s použitím zaměření J. Lojky. (Kresba K. Fousková, 1996.)

na, spojená zřejmě i s přechodem z dřevohliněného provedení na stavbu zděnou a klenutou.

I z těchto důvodů jsem přesvědčen, že středověkých městských domů tzv. průjezdového typu bylo původně více, než si zatím myslíme. Prověřením této možnosti by bylo zřejmě rozumné začínat každé hledání archetypu pro půdorys na parcele se šířkou větší než cca 15, resp. 8 m, zejména je-li v půdorysu náznak hlavního hloubkového traktu, končícího dozadu komorovým blokem s průjezdnou chodbou, a má-li tento hloubkový trakt i ve své mladší úpravami změněné dispozici náznaky trojdílného členění s kuchyní a schodištěm ve střední části. Indikátorem průjezdového archetypu je i délka dispozice, protože síňové půdorysy jsou poměrně krátké (začínaly jako vlastně dvoudílné): průjezdový půdorys by měl původně obsahovat tři zhruba pětimetrové čtverce svých základních dílů a mít tak délku alespoň 15 m, s případným dodatečným „přičtením“ šířky loubí. Doklad archetypu dispozice ve sklepech nemusí v těchto případech nutně fungovat, protože stará obytná místnost v čele domu nemusela být podsklepená - pro původně průjezdový typ však bezpochyby svědčí starý sklep, který není proveden na celou šířku parcely a ponechává pruh pod hypotetickým průjezdem nepodsklepený.¹¹⁾ Přesto by se jistě daly vytypovat a sledovat případy, kde by se k ověření této hypotézy dal využít archeologický výzkum. Přitom je ale třeba brát v potaz i další možné průvodní jevy - především existenci zčásti nebo zcela zahloubených suterénů, přístupných eventuálně přímo

z ulice, a také vliv případného zvyšování terénu zejména v nejstarším období existence města.

Srovnání znojemského domu i „touškovských“ dispozic s vesnickým materiálem ukazuje možnosti i meze takovéto komparační práce. Metoda nám bezpochyby může pomoci v přechodu na způsob uvažování, kterým se narozdíl od starších prací snažíme vnímat jednotlivé typy středověkých městských domů v jejich typologické úplnosti - tedy nezabývat se jenom těmi částmi půdorysu, které jsou třeba patrně dnes v přízemí či naznačeny půdorysem sklepů, ale domýšlet k půdorysným typům většinovou stavební situaci i ostatních nezbytných funkčních dílů. Mezi nimi má pochopitelně nejdůležitější místo obytná místnost a také vytápěcí zařízení, ať už jako přímá součást této místnosti nebo později samostatný útvar v těsné souvislosti. Přínos těchto srovnání je snad evidentní a nemusí překvapovat u relativně mladších maloměstských nebo předměstských domů, kde je souvislost s vesnickou typologií dodnes na první pohled zřejmá. Interpretace některých typologických prvků mimořádně starobylého znojemského domu ale ukazuje, že metoda je zřejmě účinná obecněji, a to pravděpodobně prostě proto, že využívá pro interpretaci soustavy s částí prvků neznámých srovnání s obdobně fungující soustavou, v níž jsou všechny důležité prvky známy. Výsledky jsou bezpochyby místy překvapující jak detailností některých poznatků o středověkém domě, tak na druhou stranu takto průkazně doloženou starobylostí některých stavebních zvyklostí, konzervovaných v tradiční stavební tvorbě na vesnici.

11) Myslím, že podobným způsobem by bylo možné uvažovat i o specifických „patnáctimetrových“ domažlických dispozicích (čp. 122 a 142), které uvedl J. Muk a M. Hauserová (viz pozn. 10, s. 45 - 46): i tady se zdá zadní komorový blok indikovat původní trojdílný hloubkový dům, jehož přední část dodatečně ustoupila velké síni, vedle které pak díky šířce parcely ještě „vybylo“ místo na úzký hospodářský trakt.

12) Jako hypotetický možný indikátor průjezdového archetypu domu by se mohla prověřovat i situace vstupu do komory z boku, tedy z průjezdu, protože čelní vstup do komory ze síně se zřejmě váže spíše na půdorys síňového typu. Základní příčina takového vztahu by byla velmi prostá - větší šířka průjezdu podél komory oproti pouhé užší chodbě u domu síňového.

ZUM BEGREIFEN DER URSPRÜNGLICHEN STRUKTUR MANCHER TYPEN MITTELALTERLICHER HÄUSER AUF BREITEN GRUNDSTÜCKEN

In den letzten Jahren entfaltet sich in Böhmen eine Fachdiskussion über die Typologie des mittelalterlichen Stadthauses. Als Gegenstand des Interesses werden auch Häuser auf breiten Parzellen, die in der Vergangenheit oft vereinfacht für Häuser, nachträglich verbunden auf den Grundstücken der zwei älteren, engeren Häuser, betrachtet wurden. Interessante Beispiele der mittelalterlichen Häuser auf breiten Grundstücken kamen durch Zusammentreffen von Umständen in dieser Zeitschrift zusammen - und zwar das Haus in der Zelenářská Strasse in Znojmo (Znaim) und die Häuser in Touškov bei Plzeň (Pilsen).

Das Haus in Znojmo ist interessant namentlich durch die vereinzelt erhaltene Holzwohnstube mit gezimmerten Wänden und einer Balkendecke. Diese Stube ist im erhöhten Erdgeschoss über der ursprünglich flachgedeckten, gemauerten und teilweise versenkten Kammer situiert, zugänglich aus der grossen Durchfahrflur durch das erhaltene gotische Portal. Der Archetyp des Hauses in Znojmo hängt zweifellos mit dem Flurtyp des mittelalterlichen Hauses zusammen, welcher auf den engsten Grundstücken, weniger als 10 m breit, zur Geltung kam. Das Haus von Znojmo in seiner ursprünglichen Gestalt muss man offensichtlich als ein Flurhaus auffassen, dessen Stellung situiert gewöhnlich senkrecht zur Strassenlinie, wurde in der Umdrehung um 90 Grad, also länglich zur Strasse, benützt. Das ist interessant besonders bei dem Vergleich mit der Typologie des hiesigen Dorfhauses, welches in diesem Gebiet eine ganz ähnliche Tendenz hat. In dem Haus von Znojmo ist es möglich auch weitere Dispositionselemente mit den Dorfgewohnheiten zu vergleichen - es wurden hier z. B. Reste von Stangen, eingebaut schon bei dem Bau in entgegengesetzten Wänden über Gebiet dem Feuerraum gefunden. Dieses Element ist auf dem Dorfe mit der mittelalterlichen Rauchhaus Beheizung der Wohnstube verbunden. Diese deutet auch in Znojmo eine tiefe Teerverschwarzung der Oberfläche der Wände an einer Stelle an, bewahrt vor dem nachträglichen Abhobeln. Wir wissen leider nicht, ob in der ursprünglichen Strassenwand der Wohnstube ein oberes Lüftungsfenster war, das sonst bei solchen Räumen bis in das 16. Jahrhundert üblich war.

Für die Erklärung der abweichenden Disposition der Häuser in Touškov ist die Lage der Küche wichtig; diesen Typ der Häuser kann man sich als ein Dorfhaus vorstellen, situiert längs bei der Strassenlinie, also in der Mitte mit dem Eingang event. mit der Flureinfahrt, die den Charakter einer Durchfahrt in den Hof hat, mit einem Wohn- und Wirtschaftsteil an den Seiten. Dieser Typ ist manchmal schwer unterscheidbar vom Grundriss auf ähnlich breiter Parzelle, erbaut auf einem Schema, nah der gewöhnlichen Anordnung eines Bauerngutes - also mit einem Haus und event. mit einem Wirtschaftsobjekt, situiert senkrecht gegen die Strasse, und mit einer Einfahrt zwischen ihnen und einer Durchfahrt in den Hof. Das Unterscheiden des Archetypes mit dem länglich oder senkrecht situierten Haus auf breiten Grundstücken ermöglicht die unterschiedliche Küchenlage. Diese ist bei dem Längshaus gleich neben der Durchfahrt, während bei dem senkrechten Haus zur Strasse sie weiter von der Durchfahrt, bis zur Grenze mit der benachbarten Parzelle entfernt sein kann.

In Zusammenhang mit den Dispositionen der Häuser, situiert senkrecht zur Strasse, der sogenannten Durchfahrthäuser, erwähnt der Autor auch die Möglichkeit ihrer nachträglichen Umwandlung in ein Haus des Flurtypes. Es konnte zu dem kommen, weil in dem Stadtmilieu die Wohnstube sicher bald im vorderen Teil des Grundstückes, eigentlich den einzigen Raum, der geeignet für Betriebsräume mit öffentlichem Zutritt war, hinderlich zu sein begann. Bei der fortschreitenden Ausfüllung des Grundstückes und dem vertikalen Wuchs der Bebauung verschob sich sicher die Wohnstube von dem Vorderteil des Erdgeschosses namentlich in das 1. Stockwerk, und im Vordergrund der Parzelle konnte sekundär ein geräumiger Flur entstehen, ähnlich wie sie schon am Anfang bei den engeren Flurhäusern war. Diese Tendenz konnte namentlich bei der veränderlichen Bebauung, bei den gemauerten spätgotischen und hauptsächlich Renaissancehäuserumbauten zur Geltung kommen. In diesen Häusern sind nämlich oft im Vorderteil der Grundstücke grosse gewölbte Flure, obwohl die Breiten dieser Parzellen eher dem Archetyp des Flurhauses entsprechen würden.

(Übersetzung: V. Klumpar)

ABBILDUNGEN

Abb. 1: Vergleichsschemen der gewöhnlichen Flurhausanlage (links nach M. Radová und M. Hauserová, vervollständigt) und des vorauszusetzenden Archetyps des Hauses Nr. 15 in der Zelenářská Gasse in Znojmo.

1 - Eingang, bzw. Straßentor; 2 - Komplex des Halsabstiegs in die untere gemauerte Kammer und des Plattaufgangs zum Wohnraum über der Kammer; 3 - gemauerte Kammer; 4 - Hausflur (auch durchfahrbar in den Hof); 5 - Straßensflucht; 6 - Parzellengrenze; 7 - Blockbau - Stube; 8 - Ecke mit der Heizstelle, die während der Entwicklung von der Stube zum Wohnzimmer zur indirekten Heizung vom Plattformende (9) überging.

Abb. 2: Grundriss des Erdgeschosses des Hauses in der Velká Mikulášská Gasse in Znojmo nach V. Mencl (Měšťanský dům českého středověku, ZPP 13, 1953, Nr. 6, S. 182). Die Struktur des Hauses, in diesem Fall ergänzt durch den großen Umbau um die Mitte 16. Jh., ist im Prinzip jener des Hauses in der Zelenářská G. sehr ähnlich.

1 - durchfahrbarer Flur; 2 - Kommunikationsknoten der Treppe am Zimmereingang; 3 - Zimmer; 4 - Küche. In der Küche erhielt sich noch die von einer auf einer Schmiedeeisenstange hängenden Balkenwinkelkonstruktion getragene Zuglochmündung des Rauchfangs. Der linke Teil des Hauses mit den Kammern hat eine charakteristische Grundrissabstufung, die einigermaßen die mittlere Hauspartie in den breiteren Flur vorn und den schmaleren Hinterteil mit dem zum Hof durchfahrbaren Hausflur gliedert.

Abb. 3: Grundriss des Erdgeschosses vom Haus Nr. 12 in Zbečno (Bez. Rakovník). Ein Dorfblockhaus, situiert ungewöhnlich mit der Längs- und gleich Eingangsseite in die Straßensflucht. Mittelalterlicher Herkunft ist der dreiteilige Eintraktkern der „rechten“ Orientierung mit dem durchgänglichen Flur.

1 - Flur; 2 - Zimmer; 3 - Mittelalterlicher Ofen der einstigen Rauchstube; 4 - Die erhaltene spätere Küche in der Flurecke unter dem gemauerten Rauchfang; 5 - Rest des zweigeschossigen hinteren Hausteils mit den Kammern.

Abb. 4: Erdgeschossgrundrisschema des Hauses Nr. 12 in Malá Skála (Bez. Jablonec n. Nisou) vom Anfang 19. Jh. als Beispiel der Anlage mit einem freien Flur und mit der aus dem Flur in den zweiten Trakt neben das Zimmer versetzten Küche. Der Flur ist in diesem Fall wegen der lokalen Verhältnisse nicht funktionell durchgänglich, und die Anlage ist jene des Stalltyps mit Kammern im Obergeschoss.

1 - Flur; 2 - Zimmer; 3 - Heizstelle; 4 - Küche.

Abb. 5: Grundrisschemen von zwei Varianten des Breitparzellenhauses mit dem ähnlichen, jedoch in der Lage der Küche unterschiedlichen Wohnteil: dreiteiliges länglich in der Straßensflucht orientiertes Haus, und Grundriss eines Gehöfttyps mit dem quer zur Straßensflucht orientierten Haus.

1 - Eingangsflur, bzw. Hausflur; 2 - Flur des quer zur Straße situierten Hauses; 3 - Zimmer; 4 - Küche.

Abb. 6: Grundrisschemen von zwei bekannten Häusern mit gotischen Einfahrtsportalen Nr. 47 u. 48 in Horažďovice (Bez. Klatovy) nach V. Mencl u. J. Trčka (Seminararbeit im Lehrfach Volksarchitektur an der Fak. d. Arch. der Tschechischen Technischen Universität in Prag 1995). Beide Nachbarhäuser auf den gleich breiten Parzellen gehören wohl ein jedes zum unterschiedlichen Grundrisstyp - Nr. 47 ist länglich zur Straße situiert (mit „rechter“ Orientierung der Innendisposition), und Nr. 48 enthält eine quer zur Straßensflucht orientierte „linke“ dreiteilige Hausanlage.

1 - Eingangsflore, bzw. Hausflure; 2 - Flur des quer zur Straßensfront orientierten Hauses; 3 - Zimmer; 4 - Küche.

Abb. 7: Beispiel des typischen Grundrisses eines Stadthauses mit dem großen renaissancegewölbten Flur, mit dem Hausflur entlang der gotischen gemauerten Kammer. Die Kammer wurde in der Renaissance nachträglich gewölbt; sie hat den Eingang vom Hausflur her, dessen späteres Gewände in die Nische nach dem ursprünglichen gotischen Portal eingesetzt wurde. Die Lage des gotischen Kellers (schraffiert) unter dem Flur zeigt, daß der Archetyp des Hauses Hausflur- und nicht der Flurtyp habe sein mögen. Der Flur reagiert in diesem Fall auf den Keller auch durch die Situierung der Gewölbestütze; der Laubengang ist vor die ältere Straßensflucht, ebenfalls erst während des Renaissanceumbaus, in die gemauerten Konstruktionen „hervorgetreten“. Telč (Bez. Jihlava) Nr. 6, mit Anwendung der Vermessung von J. Lojka.

(Zeichnungen des Autors, Nr. 3, 4, 7 K. Fousková).

(Übersetzung: J. Noll)